

ЛЕКСИЧНІ АСОЦІАЦІЇ НАЗВ ЕМОЦІЙ У ЛІРИЦІ ІВАНА ФРАНКА

У статті досліджуються асоціативні нарощування назв емоцій із застосуванням теорії поля, що забезпечує системність дослідження, а також можливість змодельовати асоціативне поле емоцій у межах авторської мовної картини світу Івана Франка. Лексичні асоціації, дібрані з поезій Івана Франка, додатково аналізуються за допомогою Словника асоціативних означень іменників української мови.

Ключові слова: асоціація, емоція, асоціативне поле, індивідуально-авторська асоціативна парадигма, мовна картина світу.

В статье исследуются ассоциативные наращивания названий эмоций с применением теории поля, что обеспечивает системность исследования, а также возможность смоделировать ассоциативное поле эмоций в пределах авторской языковой картины мира Ивана Франка. Лексические ассоциации, выбранные из поэзий Ивана Франка, дополнительно анализируются с помощью Словаря ассоциативных определений существительных украинского языка.

Ключевые слова: ассоциация, эмоция, ассоциативное поле, индивидуально-авторская ассоциативная парадигма, языковая картина мира.

The article investigates the associative augmentation of the nominations of the emotions by way of the application of the field theory that ensure the systematic character of the investigation and the possibility of the modelling of the associative field of the emotions in limits of the linguistic picture of the world of I. Franko. Devoted to the analysis the lexical association from the verses of I. Franko with the help of the Dictionary of the associative determination of the noun in the Ukrainian language.

Keywords: association, emotion, associative field, linguistic picture of the world (world language's system).

Асоціативність людського мислення є невід'ємною частиною діяльності мозку внаслідок психічної здатності людини бачити спільне, типове в різних явищах, предметах як результат відображення дійсності в мові. Лексичні асоціації залежать від різноманітних факторів: вікових, статевих, географічних тощо, наявності для кожного мовця індивідуальної системи семантичних зв'язків слів.

Метою нашої статті є дослідження лексичних асоціацій назв емоцій, об'єднаних в асоціативне поле **Емоцій**, у системі художнього тексту, зокрема на матеріалі інтимної лірики І. Франка. Мета дослідження зумовила постановку і виконання таких конкретних завдань:

- 1) виявити лексичні асоціації щодо назв емоцій у текстах ліричних поезій І. Франка;
- 2) дослідити семантику лексичних асоціацій емотивних назв, дібраних з ліричних поезій І. Франка;
- 3) проаналізувати їх структурну організацію (ядро і периферію аналізованого

асоціативного поля) і роль у репрезентації авторської мовної картини світу І. Франка.

Асоціативні нарощування назв емоцій аналізуємо із застосуванням теорії поля, що забезпечує системність дослідження, а також можливість змодельовати асоціативне поле емоцій у межах мовної картини світу Івана Франка, чим і визначається актуальність нашої статті.

Асоціативне поле належить до вторинних полів у системі мови, воно є складною системою, яка включає чотири основні підсистеми, перші три з котрих є базовою частиною асоціативного поля [6, с. 96]: перша підсистема – це підсистема парадигматичних асоціацій; друга – підсистема синтагматичних асоціацій; третя – це підсистема дериваційних асоціацій; крім того враховуємо і наявність четвертої, важливої для нас, підсистеми – підсистеми індивідуальних асоціацій, яка, в свою чергу, може включати елементи зв'язків, схожих з мовною парадигматикою, синтагматикою і деривацією. Асоціативне поле визначаємо як польову структуру на основі наявності

вищеназваних підсистем лексико-семантичної системи мови і наявності однієї з характерних ознак поля – ядра і периферії [6, с. 84].

У мовознавстві проблема емотивних назв розглядається у кількох аспектах. Назви емоцій становлять об'єкти наукових студій у галузі порівняльного мовознавства (А.Д. Григор'єва, І.Б. Левонтіна), психолінгвістики (Л.А. Лисиченко), історичної та описової лексикології (К.М. Тищенко, В.М. Русанівський), семасіології (Ю.Д. Апресян, Ю.С. Степанов, В.Ю. Апресян). У новітніх дослідженнях з семантики емотивних назв ураховуються як позамовна інформація про феномен емоції (почуття), так і його місце та роль у формуванні національної мовної картини світу, що дозволяє простежити смислову перспективу розгортання образів на основі емоцій за допомогою асоціативних зв'язків. Проблема емотивних назв та їх естетичної значущості у художньому тексті як важливе мовноестетичне явище останнім часом має принципове значення для розуміння специфіки поетичномовних картин світу (М.В. Гамзюк, П.О. Селігей, Л.І. Ніколаєнко та ін.).

Враховуючи той факт, що об'єктивний, реальний світ єдиний для всіх, основу досліджень у лінгвістиці повинні становити ті наукові визначення та критерії класифікації емоцій, які розроблені традиційною психологією: «Емоції – це особливий клас суб'єктивних психологічних станів, які у формі безпосередніх переживань приємного або неприємного відбивають результати практичної діяльності, направленої на задоволення актуальних потреб» [11, с. 204].

Слід зазначити, що єдина наукова класифікація емоцій як психічних і певних фізичних реакцій людини у традиційній психології, на жаль, не вироблена, зокрема це стосується так званих вищих емоцій, зокрема суспільних, тобто таких, за допомогою яких виявляється ставлення людини до інших живих істот, у тому числі і до собі подібних. Саме з цього погляду розподіл емоцій на позитивні та негативні не всі дослідники вважають адекватним. Це є свідченням того, що вчені намагаються об'єктивувати характеристику вищих емоцій, які належать до духовної сфери людського життя.

Але, на наш погляд, традиційний розподіл на негативні і позитивні емоції (суб'єктивні за своєю природою) не вимагає ніяких зусиль від звичайної людини, хоча погоджуємося з думкою Л.І. Ніколаєнко про те, що цілком правомірним буде запровадити як у психології, так і в мовознавстві терміни «деструктивні емоції» і «конструктивні емоції». Можливо тоді вдасться глибоко і всебічно описувати емоції, «не обмежуючись лише інтелектуальною оцінкою ситуації як бажаної чи небажаної для суб'єкта» [5, с. 45-46].

Асоціативне поле **Емоції**, дібране з ліричних творів І. Франка, за своєю структурою відбиває

традиційний у психології розподіл емоцій на конструктивні (позитивні) та деструктивні (негативні). Обране асоціативне поле в інтимній ліриці І. Франка є достатньо великим і численним, що містить слова різних частин мови, напр.: *злий насміх, гордість, глум* [9, с. 124], *жар чуття* [9, с. 144], *я нещасний, я черв'як, важке чуття*, [9, с. 149], *нема спокою* [9, с. 151], пор:

*І в знесиллі опустяться руки,
І благає підмоги, поради
Прошибаючий погляд розпуки, –
Отоді моє серце стискає,
Мов кліщами, холодна тривога:
Біль німий мене більше лякає,
Ніж всі громи й злих сил перемога* [9, 124].

Кількісний і якісний склад асоціативного поля **Емоції** в ліричних поезіях Івана Франка пояснюється не в останню чергу тим, що почуття кохання, любові викликає цілий буревій емоцій навіть у звичайної, пересічної людини, яка не прагне свої переживання перенести на папір.

На думку П.О. Селігея, назви емоцій метонімічно виникають від назв якихось «емоціогенних» предметів, явищ, життєвих ситуацій, подій, що не залишають людину байдужою, неодмінно викликають у неї ті чи інші переживання [7; с. 8]. Серед асоціативних образів, які слугують джерелом предикатів для назв емоцій і почуттів в українській мові, є, зокрема, образи вогню, води, тягаря (чогось важкого), поранення (фізичного ушкодження), світла й темряви, але не всі перелічені асоціації, пов'язані з назвами емоцій, трапляються саме у інтимній ліриці І. Франка.

У ядро аналізованого асоціативного поля увійшли найбільш частотні лексеми-асоціати: *любов // серце // душа // дівчина // біль // жаль // горе // рана // мука*. Навколо кожної з наведених асоціативних лексем-домінант групується власне асоціативне мікрополе. Детальний аналіз найбільшого, найчисленнішого асоціативного мікрополя **Любов** показує, що в його складі перебувають лексеми-асоціати на позначення не тільки передбачуваних, природних на перший погляд конструктивних (позитивних) емоцій, але й несподівано велику групу становлять лексеми-асоціати на позначення деструктивних (негативних) емоцій. Любов як позитивний емоційний стан поет асоціював з розділеним коханням, яке видавалося безмірним, бажаним щастям, мрією, найкращим співом, раєм. У ядро асоціативного мікрополя **Любов (щаслива)** з позитивним знаком входять такі іменники-асоціати: *щастя – 7, мрія – 6, спів – 4, рай – 3, скарб – 3, думи – 2, лілея – 2, бажання – 2* (цифра поряд означає кількість дібраних асоціативів). Наведені нижче лексеми-асоціати, що згадувалися в аналізованих творах лише один раз, відомою до периферії цього мікрополя, пор.: *приянь, згадка, порив, подвиг, очі, врода, втіхи, надії, квіти, хліб,*

пожар, гордощі природи, квіточка, краса життя, струя чуття, пісень пора, криниця радощів, чуття, найвищеє, найдорощчеє, найулюблене, наприклад:

*Чує серце, що в тій хвилі
Весь мій рай був тут – отсе!
Два-три слова, щирі, милі
І гарячі, були б в силі
Задержать його на все [9, с. 124]*

У текстах інтимних поезій І. Франка трапляються такі лексичні асоціації, пов'язані з коханням, любов'ю як конструктивним емоційним станом: *щастя воля*, [9, с. 122], *згадка піль зелених, весни і цвітів* [9, с. 122], *приятель* [9, с. 123], *рай* [9, с. 124], *найтайніший той порив* [9, с. 125], *найкращий спів* [9, 125], *славний подвиг* [9, с. 126], *все найвищеє* [9, с. 129], *чуття скарб багатий* [9, с. 137].

Любов як деструктивний емоційний стан (нерозділена, нещаслива) у ліричних поезіях І. Франка знаходить відображення у численних лексичних асоціаціях, кількість яких перевищує кількість тих, що знаходяться у протилежному за знаком мікрополі, пор., у складі асоціативного мікрополя **Любов (нещаслива)** трапляються такі лексичні асоціації: *ілюзія, привид, тінь, омана* [9, с. 150], *ілюзія зрадлива і кохана, криниця радощів, чуття* [9, с. 150], *мана, луда* [9, с. 150], *чарочко хрустальна* [9, с. 150], *омано дум* [9, с. 150], *помилка фатальна* [9, 150], *дім з карт, мрія молодеча* [9, с. 150], *ілюзії криниці пересохла* [9, с. 152], *без тебе щастя – звук порожній і мана* [9, с. 130], пор.:

*Та боюсь за тебе дуже,
Бо любов – то мстивий бог [9, с. 133]
Се розпука моя, невтишима тоска,
Се любов моя плаче так гірко [9, с. 151]*

У ядро наведеного асоціативного мікрополя з лексемою-домінантою **Любов (нещаслива)** на позначення деструктивних (негативних) емоцій увійшли такі лексеми-асоціати: *рани, рана* – 9, *жаль, жалощі* – 8, *біль* – 8, *мука* – 5, *горе* – 4, *холод* – 2, *ридання* – 2, *ілюзія* – 2, *привид, тінь, омана* – 2, *мана* – 2, *безодня* – 2, до периферії аналізованого мікрополя увійшли такі асоціати-іменники: *зима, буря, стужа, сльота; огонь, що враз і гріє й пожирає, як смерть; поривання, привид, драма, розпука, тоска, мстивий бог, розлука; жага, що серце рве; рай запертий, тривога, тяга, задума, зітхання, смуток, луда, мова, звук порожній, чарочко хрустальна, помилка фатальна, дім з карт, непогода*.

Асоціативних означень до лексеми-домінанти **любов** значно менше, але тенденція до переваги деструктивного (негативного) значення зберігається, пор.: *блiday, безнадійная* [9, с. 124], *горем п'яна* [9, с. 124], *правдивая* [9, с. 125], *згублена* [9, с. 126], *свіжа* [9, с. 131], *кохання*

завмерлеє [9, с. 137], *чиста любов моя* [9, с. 133], *молода* [9, с. 123].

Емотивні назви *серце* і *душа* традиційно у народно-пісенній творчості асоціюються із вмістилищем жалю, пор.: *серце (душа) розривається (крається); серце кров'ю обливається; душа болить; жалість бере за серце*. [10, с. 48]. Цей асоціативний образ у інтимній ліриці І. Франка доповнюється і видозмінюється: серце асоціюється поетом із головним вмістилищем любові або центром страждання у випадку нерозділеного кохання, пор.: *Серце: у серці люта мука* [9, с. 130], *серця драма* [9, с. 139], *скажені бунти серця* [9, с. 139], *стискає тріпаєсь* [9, с. 124], *серце моє розриває* [9, с. 129], *лютував – власне серце рвав* [9, с. 131], *серце рвесь* [9, с. 134], *серце моє потяглось, заридало* [9, с. 140], *за серце хапає (її голос)* [9, с. 141]. Асоціативні означення нечисленні, передають негативний, пригнічений емоційний стан: *бурливе серце* [9, с. 132], *серце стріпалося хоре (хворе)* [9, с. 140]; *в мене серце, нерви хорі, не подужають ніяк* [9, с. 146], *придавлене серця* [9, с. 139]. Таким чином, у ліричних поезіях І. Франка, безперечно, вмістилищем емоцій виступає лексема **серце**, пор.:

*Серце рвесь, уста німі, мов риби,
І душа вглибляєсь в люту рану. [9, с. 134]
За саме серце вхопила мене,
Мов сфінкс, у душу кігтями вп'ялась [9, с. 162]
Та її голос – пшеничний колос,
Аж за серце хапає. [9, с. 141]*

Душа також за традицією є вмістилищем любові, але в інтимній ліриці І. Франка вона найчастіше асоціюється з живою істотою, для якої кохання є її природним станом, але через нерозділену любов душа змушена томитися, безвинно страждати, як жива істота, позбавлена найнеобхіднішого, найсуттєвішого, пор.: *в душі щемить* [9, с. 124], *забрала душу з тіла* [9, с. 143], *горе зморозило душу* [9, с. 145], *молодий огонь в душі меркне, слабне, погасає* [9, с. 153], *навіки душу я запер* [9, с. 155], *душа моя похоронила любов* [9, с. 157], у складі цього мікрополя всього два асоціативних означення, але позитивні за змістом: *живую душу* [9, 132], *душа молодая* [9, с. 137].

У ліричних поезіях І. Франка лексеми на позначення емоцій жалості, жалю є достатньо частотними і групуються в асоціативне мікрополе **Жаль**, пор.: *ой жалю мій, жалю, гіркий непомаду* [9, 143], *в жалоощах живіше грає* [9, с. 148], *жаль невмирущий* [9, с. 138], *жаль нестримний* [9, с. 143], *невтишені жалі* [9, с. 137]. Емоції жалю, душевного болю, туги, важкості на серці ліричний герой поезій І. Франка асоціює з почуттям нещасливого, нерозділеного, тасмного кохання, яке не несе доводгоочікуваних позитивних, радісних емоцій, а приносить одні страждання і біль поетові, пор.:

*Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
Як я люблю тебе без тям,*

*Як мучує довгими ночами
І як літа вже за літами
Свій біль, свій жаль, свої пісні
У серці здавлюю на дні. [9, с. 147]
Так рік за роком мучує я,
І біль мою жре душу. [9, с. 145]*

Індивідуально-авторська асоціативна парадигма **жаль (жалі) – горе – туга, біль – хвороба (хороба) рана, мука – пекло** становить ядро асоціативного мікрополя **Жаль** і складається з кількох рядів загальноновизначених синонімів:

жаль (жалі) – горе – туга, пор.: *ой жалю мій, жалю, гіркий непомалу [9, с. 143], в жалоощах живіше грає [9, с. 148], жаль невмирущий [9, с. 138], жаль нестримний [9, с. 143], невтішені жалі [9, с. 137], не жалуюсь [9, с. 134]; горе*: [9, с. 130], *тягар [9, 130], насміх твої і власне горе [9, с. 133];*

біль – хвороба (хороба) рана, пор.: *німий [9, с. 124], біль в душі щемить [9, с. 124], в серці нестерпні болі [9, с. 129], лютого болю [9, с. 129], некучих болів, сліз і божевілля [9, с. 139], свій біль, жаль, пісні у серці здавлюю на дні [9, с. 147], мов рана [9, с. 125], душа вглиблюєсь в люту рану [9, с. 134], незарослі рани [9, с. 134], незгоєні рани, рана сердечна [9, с. 151];*

мука – пекло, пор.: *смертну муку [9, с. 132], літа важкої муки [9, с. 139], пекельні муки [9, с. 151], у серці люта мука [9, с. 130].*

Кожна з цих лексем є центром асоціативного мікрополя, у складі якого є різні за частинимовною приналежністю слова, але, безперечно, найчастотнішими будуть прикметники-означення, пор.:

*До мене ж безгранична тривога,
Бліда розпука підсідає вмиє,
І чорні думи, мов з фортуни рога,
На мене лє, щоб світ мені затмить. [9, с. 163].*

У «Словник асоціативних означень» Н.П. Бутенко [1] не увійшло слово-стимул **емоція**, але є слово-стимул **любов**, що цілком підходить для нашого аналізу, адже співвідносна з ним лексема-домінанта є центром найбільшого з асоціативних мікрополів у складі аналізованого асоціативного поля **Емоції**. Нашим завданням було також проаналізувати, наскільки збігається склад дібраних нами у ліричних поезіях І.Франка асоціативних означень до лексеми **любов** і представлених у Словнику асоціативних означень сучасних асоціативних реакцій, чи є серед них такі, які стали загальноновизначеними, а також те, які за знаком (позитивні чи негативні) емоції виражають асоціативні означення у аналізованому Словнику. З семіотичних шести прикметників до слова-стимула **любов** у Словнику асоціа-

тивних означень переважна більшість відображає позитивний емоційний стан. У порівнянні з попередньо дібраними нами і наведеними вище асоціативними означеннями з ліричних поезій І.Франка усього три асоціативних означення фіксуються у аналізованому Словнику, а саме: **чиста** – 5 реакцій, **молода і правдива** – по одній реакції. Таким чином, асоціативні означення до лексеми-домінанти **любов** з ліричних поезій І.Франка, які не мають відповідників серед асоціативних реакцій у Словнику асоціативних означень (**блідая, безнадійная, горем п'яна, згублена, свіжа, завмерлая**) є індивідуальними авторськими асоціаціями, які можна схарактеризувати як такі, які відбивають негативний емоційний стан. Відзначимо, що співвідносними з дібраними нами з поезій І. Франка лексемами-домінантами, що становлять ядро досліджуваного асоціативного поля **Емоції**, будуть слова-стимули із Словника асоціативних означень: **любов** (706 реакцій), **серце** (726), **душа** (715), **біль** (1363), **горе** (535), **рана** (788), відсутніми виявилися серед слів-стимулів **мука** і **жаль**.

Таким чином, асоціативні зв'язки, які породжує слово-стимул, а також асоціативні реакції як продовження цих зв'язків, утворюють асоціативне поле на прикладі нашого матеріалу поле групується навколо лексеми-домінанти **Емоція**. У його складі виділяємо ядро з такими лексемами-домінантами: **любов, серце, душа, біль, жаль, горе, рана, мука**, серед яких найбільшою є група лексем-асоціатив з домінантою **любов**. Асоціативні зв'язки між наведеними лексемами-домінантами утворюють асоціативно-семантичну мережу, яка, безперечно, базується на екстралінгвістичних зв'язках, знаннях мовців про світ. Групування слів в індивідуально-авторські асоціативні парадигми відбиває тенденцію об'єднання слів на основі протиставлення або близькості значень, наприклад, як у асоціативному мікрополі **Любов**, у складі якого виділяємо два протилежних за знаком мікрополя: **Любов (щаслива)** і **Любов (нешаслива)**.

Отже, асоціативні зв'язки між лексемами-домінантами у складі аналізованого асоціативного поля **Емоції**: **любов, серце, душа, біль, жаль, горе, рана, мука**: 1) роблять наявними найтонші відтінки значень, що є істотним для комунікації; 2) зумовлюються позалінгвістичними смисловими зв'язками між об'єктами і здатністю людини до абстрагування; 3) виявляють найбільш і найменш уживані слова в асоціативному полі у вигляді його ядра і периферії. Лексичні асоціації емотивних назв, їх семантичне наповнення у системі художнього цілого утворює той асоціативний простір емоцій, що структурує індивідуально-мистецьку версію світорозуміння Івана Франка, репрезентує його авторський світ у ліричних поезіях. Специфічною рисою мовного стилю поета вважаємо, наприклад, використання однієї і тієї ж лексеми

любов зі значенням емотивного стану, яка у контексті може набувати протилежного за значенням змісту: наповнюватися завдяки асоціаціям або позитивною характеристикою або нести негативне навантаження.

Лексичні асоціації назв емоцій, уживані в текстах ліричних поезій Івана Франка, є одним із важливих засобів вираження окремих тем і мотивів його поезій, що може стати поштовхом для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Наук. ред. А.Є. Супрун. – Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. – 328 с.
2. Гамзюк М.Б. Емотивний компонент значення у процесі створення фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови). –К.: Видавничий центр КДЛУ, 2000. – 256 с.
3. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М. : Наука, 1976. – 355 с.
4. Немов Р.С. Практическая психология. – М.: Просвещение, 1998. – 297 с.
5. Ніколаєнко Л.І. Категоризація і мовне вираження емоцій співчуття та злорадства (на матеріалі української, російської і польської мов) // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 45-57.
6. Новикова Н.С. О реализации валентностных потенций слова в ассоциативном поле и в структуре предложения // Вопросы семантики. – Калининград. : КГУ. 1984. – С. 95-100.
7. Селігей П.О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 24-32.
8. Селігей П.О. Як українці говорять про свої думки та емоції // Українська мова та література. – 2005. – № 33. – С. 7-10.
9. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Художні твори. Томи 1-25. Том 2. Поезія. – К.: Видавництво «Наукова думка». 1976. – 543 с.

Рецензенти: д.філол.н., професор Т.О. Бровченко,
д.філол.н., професор О.А. Дубова

© Іванова Н.Д., 2009

Стаття надійшла до редколегії 24.03.09